

René Erwich en Jan Marten Praamsma (red.)

Grensgangers

Pendelen tussen geloof en cultuur

uitgeverij

© 2016 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl
Omslagontwerp Garage BNO
Opmaak binnenwerk Stampwerk, Nijkerk
ISBN 978 90 435 2698 2
ISBN e-boek 978 90 435 2699 9
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veele-
voudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch,
door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder vooraf-
gaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hoofdstuk 1

Inleiding

Grensgangers in het zicht van de toekomst

René Erwich

In zijn indringende inaugurele rede *Maak het nieuw!* over religieuze ontwikkelingen en de positie van de kerken citeert Joep de Hart een zinsnede uit een gedicht van Alfred Edward Housman.¹ Het gedicht is in meerdere opzichten indrukwekkend:

*Into my heart an air that kills
From yon far country blows
What are those blue remembered hills
What spires, what forms are those?*

*That is the land of lost content
I see it shining plain
The happy highways where I went
And cannot come again.*

De dichter heeft oog voor wat er in het verleden werd opgebouwd en heeft heimwee naar de vormen van weleer. Hij typeert het vergezicht met de woorden 'land of lost content'. Misschien gaat het voor hem wel verder dan heimwee alleen en is er sprake van een grote verlieservaring. De Hart schrijft hierover:

¹ De Hart, J., *Maak het nieuw!* Over religieuze ontwikkelingen en de positie van de kerken: een persoonlijke geschiedenis. Inaugurele rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar *Nieuwe en vernieuwende vormen van christelijke gemeenschap in hun betekenis voor de Nederlandse samenleving*. Den Haag: SCP, 2011.

‘...bij die gevoeligheid voor wat in het verleden is opgebouwd, moeten we ons niet laten verblinden door het pastorale licht dat valt op de wereld van onze jeugd – *the land of lost content*...’ Bij nostalgie en heimwee werkt het geheugen als een zonnepijp die alleen bij zonneschijn de tijd aangeeft. Heimwee is natuurlijk ook een uit de Bijbel bekend gegeven. De idealisering van het ooit vertrouwde waarmee het verbonden is, berust toch dikwijls vooral op onvrede met de huidige situatie... dan dreigt historisch besef en gevoel voor een traditie over te gaan in wat sinds Eric Hobsbawm *invented traditions* heet; er wordt letterlijk geschiedenis geschreven, niet herontdekt – het patina van een gouden verleden is er vanuit het heden op aangebracht. En in een cultuur die volop in beweging is, is nostalgie een wispelturige adviseuse.²

Toegegeven, we hebben behoefte aan een nieuwe vertaalslag, waarbij cultuur en evangelie aan elkaar verbonden kunnen worden. En inderdaad: ‘de wereld waarin aan het geloof wordt vormgegeven, bleef niet beperkt tot de oevers van het Meer van Galilea maar ging ook die van de hedendaagse, pluriforme, [multireligieuze] mondiaal georiënteerde metropool omvatten, waar zeer uiteenlopende groepen soms ongemakkelijk samenleven in een voortdurend veranderende samenstelling. In zo’n samenleving gaat het verkondigen van de Blijde Boodschap dikwijls niet zonder ondertiteling.’³ Grote veranderingen dus. Veranderingen waartoe we ons dienen te verhouden als tot een ‘land of lost content’. Ik versta dit vooral als een oefening in heroriëntatie en niet enkel als een verlieservaring. Het komt erop aan vorm en inhoud van geloven opnieuw te leren verbinden, niet vanuit nostalgie of heimwee, maar vanuit bewust en doordacht hermeneutisch handelen. Het ‘land of lost content’ is wat mij betreft niet de verloren traditie of traditionele vormgeving van geloof. Het gaat mij ook niet alleen om de positie van kerken, immers de ver-

2 Ibid., pp.29-30.

3 Ibid., p.32.

anderingen raken mensen in de breedte. Het ‘land of lost content’ is vooral metafoor voor de onverbondenheid, voor het onvermogen om context, cultuur en evangelie dicht bij elkaar te houden. En misschien ook wel beeld voor het besef dat geloven in context vraagt om een nieuwe *belichaming* in de cultuur van vandaag die in zoveel opzichten in beweging is.

In het SCP-rapport *In het zicht van de toekomst* worden deze bewegingen en langdurige maatschappelijke veranderingen beschreven.⁴ Hoewel dit rapport stamt uit 2004 is het in veel opzichten nog actueel als het gaat om de grofmazige ontwikkelingen. Paul Schnabel kijkt met een aantal andere onderzoekers 16 jaar vooruit (tot 2020) in dit zestiende sociaal en cultureel rapport. Inmiddels zijn de in dit rapport beschreven maatschappelijke processen van lange duur bekend geworden als de ‘vijf I’s’ van Paul Schnabel: individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering en spelen ze ook breder een betekenisvolle rol. Al in 2000 werden ze geformuleerd in het kader van het debat over de beleidsprioriteiten van het kabinet Kok-II. Ze vormen vanaf dat moment het interpretatiekader waarmee ook andere relevante ontwikkelingen worden bekeken.⁵ Het SCP wil deze processen van verandering in kaart brengen en in feite zijn ze samen te vatten met de term ‘modernisering’. Schnabel schrijft:

‘De vijf I’s hebben gemeen dat ze zich allereerst ‘lebensweltlich’ manifesteren, in ieders eigen leven, in het samenleven en in de samenleving. Aan het begin van de twintigste eeuw waren ze alle vijf in essentie al aanwezig, maar nog zeer beperkt in breedte: het leven van een groot deel van de bevolking speelde zich nog buiten de werking van deze processen af. In de loop van de twintigste eeuw zijn ze geleidelijk aan iedereen

4 SCP-uitgave, Den Haag 2004.

5 Vgl. onder meer https://www.boekman.nl/sites/default/files/bm94_redactie-neel.pdf [6 januari 2016].

gaan omvatten, mede door de verhoging van het opleidingsniveau, de toekenning van politieke rechten aan iedere burger, de emancipatie van de vrouw en de verbetering van de arbeidsomstandigheden en de inkomens.⁶

Een korte typering van ‘de vijf I’s’ is hier op zijn plaats omdat deze toch een belangrijke rol spelen in de duiding van de thema’s van deze bundel.

Individualisering, onderscheiden van individualisme, wordt door Schnabel getypeerd als het gegeven dat veel mensen in onze samenleving zichzelf zien als ‘ontwerpers’ en ‘uitvoerders’ van het eigen leven in relatie tot de keuzes die men zelf maakt of gemaakt heeft. Schnabel wijst erop dat het voor mensen geen probleem is dat de gemaakte keuzes erg sterk overeenkomen met die van anderen. Als er al sociale controle is dan is die er juist vanwege of met het oog op de beoogde eigen keuzevrijheid. Critici wijzen dan wel op het feit dat mensen toch ook ‘kuddedieren’ zijn, maar dat lijkt niets af te doen aan het gegeven dat men zich in het maken van eigen keuzes minder afhankelijk maakt van de omgeving. De gevolgen van deze processen zijn nog niet goed te overzien. Toch wijst het SCP-rapport op een mogelijke toename van onzekerheid ‘in het leven en van de eigen verantwoordelijkheid voor de toekomst. Op dit moment tekent zich al een ontwikkeling af in de richting van een vermindering van het collectieve karakter van sociale zekerheidsregelingen en zorg- en onderwijsarrangementen.’⁷ Inmiddels is duidelijk dat we hier, ruim elf jaar na verschijning van het rapport, midden in zitten.

Informalisering ontstaat in het zog van de individualisering als voortgaand proces:

6 *In het zicht van de toekomst*, p.52.

7 *In het zicht van de toekomst*, p.54.

‘Cultureel gezien leidt individualisering vanuit het filosofische besef van de gelijkheid en gelijkwaardigheid van alle mensen tot min of meer egalitaire vormen van omgang en informalisering van de verhoudingen.’⁸

Het rapport wijst op de onthiërarchisering en detraditionalisering die hiermee hand in hand gaan. Het egalitaire karakter van relaties en verhoudingen, ook mede gezien opleidingsniveaus, leidt tot het verlies van vanzelfsprekend gezag en autoriteit. Gezag moet meer dan ooit ‘verdiend’ worden en gezagsvertoon wordt in veel gevallen onwenselijk verklaard. Het primaat van het informele leidt tot meer individuele ruimte maar er worden ook schaduwzijden hiervan zichtbaar.

Informatisering wijst op de verregaande invloed en ontwikkeling van automatisering van het dagelijks leven. Eind jaren tachtig van de vorige eeuw was je de koning te rijk als je kon vertellen dat je een ‘personal computer’ had aangeschaft voor een toentertijd haast astronomisch bedrag met een harddisk van 40MB. De enkelingen die nu geen internet of een smartphone hebben zijn op één hand te tellen. Vandaag Skypen we met stagiaires in Uganda en sturen we grote tekstdocumenten via WeTransfer naar Londen of Boston. De hoeveelheid kennis en data die dagelijks de wereld over gaat is niet bij te houden. Sinds het verschijnen van het SCP-rapport in 2004 zijn er opnieuw talloze nieuwe applicaties ontwikkeld die raken aan welzijn, werk en gezondheid. Het einde van deze ontwikkelingen lijkt nog lang niet in zicht. Ook hier is sprake van een schaduwzijde: systemen blijken kwetsbaar en wie er al zijn vertrouwen op stelt komt nogal eens bedrogen uit omdat het nieuwe afhankelijkheden schept.

Internationalisering is meer dan het resultaat van internationale laagdrempeligheid en openheid voor andere landen en culturen. Het SCP-rapport wijst vooral op:

8 Ibid., p.56.

'het [enerzijds] toenemen van de invloed van buiten op de eigen samenleving en anderzijds het afnemen van de verschillen tussen samenlevingen. Wat ontstaat, is niet een gemiddelde van wat er verschillend was, maar een nieuw algemeen patroon met nationale, regionale en lokale varianten (Berting 2002). De massa-media en de reclame spelen een dominante rol in het tonen en voorspelen van de leefstijlen en de leefpatronen van de wereldburger. Het nieuwe algemene patroon in Nederland wordt cultureel sterk bepaald door het voorbeeld van de Verenigde Staten, economisch door de grote multinationals en hun merken, en maatschappelijk door de Europese Unie vanwege haar toenemende invloed als supranationale wetgever.'⁹

Schnabel e.a. wijzen eveneens op de eigenheid van dit onderdeel van modernisering: zij is er vooral op gericht om bestaande sociale en culturele instituties geleidelijk te veranderen. Er ontstaat druk op (lokale) tradities en gewoonten en niet te vergeten op religieuze opvattingen. Een term als 'glocalisering' gaat dan een rol spelen, zeker waar pogingen worden ondernomen om een soort culturele autonomie te handhaven. Er is geen ontkomen aan, internationalisering staat op het menu van onze cultuur.

Intensivering wordt in het rapport getypeerd als een proces dat onderdeel is van een cultuur met een hedonistisch karakter.¹⁰ Pret en genot staan voorop in de belevingscultuur. Schnabel refereert naar de bekende studie van Metz met de veelzeggende titel *Pret. Leisure en landschap*.¹¹ Metz wees volgens het rapport op de veranderingen in landschap en levensstijl van Nederlanders als gevolg van de vermaak-

9 Ibid., p.60. Hieronder vallen ook: migratie, de ontwikkeling van een kosmopolitische attitude etc.

10 Intensivering is wat ons betreft ook te zien in bijvoorbeeld de hoge eisen die gesteld worden aan het leven en werken; een hoge arbeidsmoraal, verzet tegen de 'zesjescultuur' etc.

11 Metz, T., *Pret. Leisure en landschap*. Rotterdam: Nederlands Architectuurinstituut, 2002.

industrie. Mensen hebben in een dergelijke cultuur recht op allerlei zaken, moeten zichzelf toch kunnen vermaken en hoeven zich hier ook niet schuldig over te voelen. Intensivering betekent dan vooral dat de betekenis van belevingscomponenten op meer terreinen van het leven sterker en individueler wordt.¹² Er is een vlucht naar voren als het gaat om het ‘grote genieten’ van werk, relaties etc. Criterium is dan vooral of in de verschillende ervaringen tegemoet wordt gekomen aan de individuele behoeften rondom ‘thrills’, het momentane intensiveren en koesteren van gelukservaringen die in de sleur van alledag verloren zijn gegaan. Interessant en haast paradoxaal lijkt hierbij het pleidooi voor ‘onthaasting en een meer contemplatieve levensinstelling’, maar dat pleidooi is vooral te zien, aldus het rapport, als een bewijs van de grote impact die dit proces van intensivering heeft.

Dit is de context waarin we ons bevinden en waarvan we zelf de dragers zijn. Natuurlijk zijn er sinds 2004 verschuivingen waar te nemen. Wie denkt dan niet aan de recente toename van migrantenstromen naar grote delen van Europa en ook naar ons land, het moslimextremisme, de economische crisis en ongetwijfeld zijn er nog meer crises te noemen. Zoals gezegd gaat het om de typering van processen die onze samenleving in meerdere of mindere mate langdurig beïnvloeden en die ook hun doorwerking hebben in het domein van godsdienst en religie. Het vergt niet veel moeite om de lijn door te trekken naar de impact die deze ‘vijf I’s’ hebben op de beleving van geloof en religie. In de al eerder aangehaalde oratie van Joep de Hart typeert deze de ‘vijf I’s’ met het oog op de betekenis die ze hebben voor religie en geloof:

12 *In het zicht van de toekomst*, p.63. ‘Een hoge waardering van seksualiteit en lichamelijkeheid, de bewondering voor de sportieve prestatie, de intense beleving van inmiddels overal en altijd aanwezige muziek met een hoog emotioneel gehalte, de populariteit van alcohol en voor sommigen ook drugs als ontremmers, het zoeken van kicks en spanning – het maakt er allemaal onderdeel van uit. Dat geldt ook voor het verschijnsel van de psychologisering, waarin de oriëntatie op het eigen gevoel en de eigen innerlijke betekenisgeving aan de wereld langzijd is gekomen bij de al zoveel oudere oriëntaties op de sociale status, de moraal of de belangen van de eigen persoon of van anderen.’

‘Een aantal – onderling samenhangende – langetermijnprocessen, die in de sociologie als de ‘modernisering van de samenleving’ worden samengevat, heeft volgens een groot aantal auteurs het verlies aan sociale betekenis van de religie bevorderd. Zo knagen de rationalisering, de popularisering van de wetenschap en de stijging van het opleidingsniveau aan magische en religieuze verklaringen. Functionele differentiatie en ontzuiling dringen de draagwijdte van religie terug naar een deelbereik van het maatschappelijk leven, naast vele andere, min of meer autonome deelbereiken. Democratisering en informalisering problematiseren de legitimiteit van kerkelijke gezagsstructuren en kerkelijke voorschriften. Verstedelijking en geografische mobiliteit vormen een potentiële bedreiging voor de communale basis van religie. De stijging van het welvaartspeil en de verzorgingsmaatschappij reduceren de bestaanonzekerheid en behoefte aan compensatie in een hierna maals. Individualisering en de pluralisering van leefwerelden relativeren algemene religieuze waarheidsaanspraken en een vanzelfsprekende collectieve identiteit onder de gelovigen. Dat geldt ook voor de horizonverbreding en vergroting van de psychologische actieradius die de moderne media en de internationalisering van kennisbronnen hebben gebracht. De enorme diversificatie van het vrijetijdsaanbod concurreert met kerkelijke deelname. Enzovoort.’¹³

Hierin zien we de sporen die de genoemde processen trekken in geloof, kerk en (multi)religiositeit, duidelijk terug. De gevolgen van deze processen liegen er niet om. Een auteur die in een recent werk hier veel aandacht aan schenkt is Michael Frost.¹⁴ Frost wijst in zijn boek *Incarnate* op het dualisme dat hierdoor ontstaat tus-

13 De Hart, op.cit., pp.23 e.v.

14 Frost, M., *Incarnate*. The Body of Christ in an Age of Disengagement. Downers Grove: IVP, 2014. Vgl. eveneens C. Delaney, *An Experiential Introduction to Anthropology*. West-Sussex: Wiley-Blackwell, 2011. 2nd ed.

sen het religieuze en het profane, het lichamelijke en het geestelijke, juist ook onder gelovige mensen. In feite vraagt de geschetste maatschappelijke context volgens Frost om nieuwe verbindingen en nieuwe belichaming van geleefd geloof. In zijn boek gaat Frost in op die noodzakelijke nieuwe belichaming van geloof en evangelie in een gefragmenteerde cultuur. Hoewel hij vooral schrijft over de positie van de kerk in wat hij een ‘age of disengagement’ noemt, verstaat hij de kunst om opnieuw bruggen te bouwen naar de cultuur. Frost werkt met twee begrippen die de centrale spil vormen van zijn denken: ‘incarnate’ en ‘excarnate’. Het eerste begrip, ‘incarnate’, is het beste te vertalen met ‘belichaming’. Het wijst op die vormgeving en vertaling van het evangelie die indaalt in de cultuur van vandaag en zich hiermee ook verbindt. Theologisch gezien is deze ‘belichaming’ te herleiden naar de menswording van Christus zelf in zijn incarnatie, zijn vleeswording.¹⁵ Frost gaat daar echter in eerste instantie niet op in, maar juist op het andere begrip: ‘excarnate’. Hij ziet een sterke beweging van ‘defleshing’ en hij vergelijkt dit dan met de *mos Teutonicus*. De beenderen van hooggeplaatsten werden postmortem van het vlees ontdaan en verzameld, zodat ze gemakkelijk vervoerd konden worden en later konden bijdragen aan de verering van verschillende lichaamsdelen. In verschillende delen van Europa, waaronder op de Britse eilanden zoals bijvoorbeeld op Orkney, werden grote hoeveelheden skeletten gevonden, opzettelijk gebleekt en van het vlees ontdaan.¹⁶ Frost gebruikt dit beeld van ‘ontvlezing’ als metafoor voor een dieper en existentiëler proces van verlies van belichaming van geloof en evangelie. Was de ‘ontvlezing’ van de doden nog een bewuste manier, haast een sacramentele handeling, om betekenis aan dood en leven te geven, de hedendaagse ‘ontvlezing’ laat zich o.a zien als een ontkenning van lichamelijke, de ontkenning van ouder worden en de dood. Voor Frost is één ding klip en klaar: in onze samenleving zijn we er in geslaagd om de belichaming van

15 Vgl. voor een overzicht van belangrijke thema's G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2012. Pp.347 e.v.

16 Frost, *Incarnate*, p.10.

de menselijke ervaring te ontmantelen, we ‘ontvlezen’ elkaar door elkaar als objecten en ideeën te behandelen. Of het nu gaat om de moraal of om de ontworteling van mensen en ‘geestelijke dakloosheid’, er is sprake van een ‘excarnate’ proces waardoor het niet meer goed lukt om het evangelie te laten indalen in de samenleving die schreeuwt om meer ‘incarnate’ benaderingen. Frost is ervan overtuigd dat de kerk opnieuw een ‘belichaamd’ geloof moet omarmen, wil zij als waarachtig Christus kunnen volgen. Zijn zorg is dat een meer en meer ‘ontvleesd’ christelijk geloof bijdraagt aan de ontwikkeling van een generatie gelovigen die meer weten dan ooit maar er nooit naar handelen en die allerlei briljante ideeën hebben maar ze ooit echt benutten.¹⁷ Frost benut deze kernspanning tussen de begrippen ‘incarnate’ en ‘excarnate’ vervolgens om de verschillende terreinen van persoonlijk en maatschappelijk leven te duiden. De ontheemde mens van de 21^e eeuw lijkt zich permanent te bevinden in een soort vertrekhal van een luchthaven (Richard Sennett). De vertrekhal is het symbool van ‘ontvlezing’: ze is gevuld met mensen die niet thuis zijn waar ze zich nu bevinden. Het zijn in hoge mate gedepersonaliseerde ruimtes, er is niets specifiek aan te ontdekken, hooguit zijn er specifieke conventies: je spreekt er niet hardop, je bezet niet meer dan een stoel etc. Het is een ‘nonworld of individual choice and endless mobility, and we reach it by undertaking an arduous assembly-line process of check-ins, security screenings, moving walkways and internal skyrail trips. In a sense the airport departure lounge is the end point in our disassembly line, as we move endlessly, lining up in zigzagged queues, each stage stripping back our sense of belonging, our sense of rootedness in place and culture.’¹⁸ De metafoer is pijnlijk maar trefzeker en symboliseert de stuwende kracht van ontworteling en onverbondenheid. Wat Frost betreft is het filosofische fundament van de ‘ontvlezing’ te herleiden tot een christelijk (hyper)-dualisme: een buitensporige scheiding van het hele leven in slechts twee hoofdcategorieën, het sacrale en

17 Ibid., p.13.

18 Ibid., pp.16-17.

het profane, het geestelijke en het lichamelijke (materiële). Onze zielen behoren tot de categorie van het sacrale, onze lichamen zijn vooral profaan of op zijn hoogst geestelijk neutraal! Frost verwijt veel christenen dit ‘operationele hyperdualisme’:

‘Whether they’re prepared to admit it or not, many Christians behave as operational hyperdualists. And many a preacher reinforces this worldview. They place far greater importance on the spiritual over the physical, and they promote the church’s mission as being chiefly concerned with readying souls for heaven and teaching the faithful how to endure their human physical experience. In other words, they value so-called soul work so much over physical life that such physical activities are either demonized (sex, eating), sacralized by being put into service of the church (art, architecture, music) or completely ignored (exercise, work, play). Work, farming, making love, playing with children, picnics, arts and crafts – these things were neither here nor there as far as many people’s spirituality is concerned.’¹⁹

Het kan niet anders of dit leidt tot de ‘ontvlezing’ van de christelijke ervaring. Het zijn deze ‘excarnate’ vormen van religie die het gevolg zijn van hyperdualisme.²⁰ Frost laat zien hoe dit op zowel moreel vlak (de ontwaarding van het menselijk lichaam) als ook op vele

19 Ibid., p.34.

20 Frost onderscheidt achtereenvolgens: christelijk antropologisch dualisme (het onderscheid tussen lichaam en ziel als twee substanties van het menselijk bestaan); christelijk metafysisch dualisme (het scherpe onderscheid en scheiding tussen hemel en aarde, aards en hemels met meer waardering voor het hemelse dan voor het aardse); christelijk religieus dualisme (het haast isoleren van geloof in een bepaald segment van het menselijk leven, geloof kan dan een soort hobby zijn zoals andere hobbies). *Incarnate*, p.35-37. Hij geeft veel voorbeelden van dit dualisme zoals zich dat ook in christelijk gedachtegoed maar ook in media en film manifesteert. Vergelijk ook zijn hoofdstuk met als titel *We are spirited bodies*. In dit hoofdstuk ontwikkelt Frost als tegenscript een ‘theology of persons’ waarin hij tracht vanuit theologische en filosofisch-anthropologische begrippen zijn waargenomen hyperdualisme te overwinnen. Hierbij speelt het werk van godsdienstfilosofe Nancy Murphy, vooral haar *Bodies and Souls, or Spirited Bodies?* Cambridge: CUP, 2006, een rol.

andere gebieden een rol speelt en vraagt aandacht voor een (her) belichaming van het christelijk geloof.²¹ Wat hem betreft is het de hoogste tijd voor nieuwe verbindingen, voor het ‘dragen van het evangelie in onze lichamen’.

Belichaming. Het debat dat Frost opent is niet nieuw, maar wel uitermate actueel in al zijn scherpte.²² In feite werkt hij uit wat eerder al aan de orde kwam in de reflectie op de zinsnede uit het gedicht van Housman over ‘the land of lost content’. We zijn betrokken bij een nieuwe zoektocht naar belichaming en verbinding en ervaren hierin veel onvermogen. De vertaalslag waarover Joep de Hart het heeft is niet zo eenvoudig. We zijn grensgangers in het zicht van de toekomst.

De aandachtige lezer zal zich zeker al afgevraagd hebben wie die ‘we’ zijn in dit hoofdstuk. En terecht. Wie zijn die ‘grensgangers’ waarover het in deze bundel gaat? In algemene en brede zin zijn dat wat ons betreft alle mensen die zoeken naar zingeving en betekenis. In een meer specifieke zin en in deze bundel zijn dat vooral professionele theologen, hbo-opgeleide theologen, die als grensgangers tussen geloof en cultuur, en tussen cultuur en geloof heen en weer pendelen. Als interpreterende gidsen werken zij in de genoemde (in alle beperktheid) contexten.²³ Die contexten zijn op macroni-

21 Verderop in de bundel gaan we iets verder in op de oplossingen die Frost aan draagt om een nieuwe houding te vinden in onze omgang met de cultuur. Frost blijft in ieder geval niet steken in de analyse.

22 Stefan Paas bespreekt de bredere achtergrond van de ‘incarnational’-benadering in zijn recent verschenen *Vreemdelingen en priesters*. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving. Zoetermeer: Boekencentrum, 2015. Hij bespreekt de benadering in het kader van het missionaire model ‘kerk als transformerende kracht in de wereld’. Paas laat zien dat deze benadering anti-institutionele trekken heeft en vreest dat het accent op ‘verandering’ en ‘transformatie’ onvermijdelijk zal leiden tot ‘strategisch denken en instrumentalisering van zending’ (p.88). Frost blijkt zich van dit risico bewust te zijn als hij juist de gedachte van een ‘maakbare missie’ afwijst als behorend tot het excarnationele denken (vgl. M. Frost, *Incarnate*).

23 Vgl. R. Erwich, J. Hoek en J.M. Praamsma (red.), *Theologie als beroep*. Verhalen van hoop. Utrecht: Kok, 2014 voor een inhoudelijke bespreking van de kernmetafoor ‘interpreterende gids’.

veau misschien wel identiek, maar wie nauwkeurig kijkt en leest, ziet dat een pastoraal werker in een kerkelijke gemeente voor andere uitdagingen staat dan de geestelijk verzorger in een ziekenhuis. Datzelfde geldt voor de docent godsdienst- en levensbeschouwing en de missionair werker. Hoewel werkzaam in dezelfde cultuur, zijn er grote verschillen qua normatieve context en opdracht of taakstelling. Bij de start van het lectoraat 'Geloven in Context' bleek ook dat de impact die deze verschillende contexten hebben iets doet met de beroepsidentiteit van deze werkers.²⁴ Het raakt hen als leerlingen soms maar moeilijk een intrinsieke motivatie lijken te hebben, of als zij zich voortdurend hard moeten maken voor de bewaking van voldoende contactmomenten. Het doet iets met een voorganger als hij zelf de spanning tussen de dominante cultuur enerzijds en de normatieve lading van geloof anderzijds ervaart. De geestelijk verzorger moet meer rapporteren dan ooit en meetbaar aantonen dat haar werk zinvol is en dus gefinancierd moet blijven. De impact die dit heeft op de professionele identiteit is groot. Het stelt hoge eisen aan vaardigheden, kennis en kunde en daarbij in het professioneel en gelovig kunnen maken van die pendelbeweging tussen geloof en cultuur als een hermeneut, als een interpreterende gids. De professionele theologen over wie het in deze bundel gaat staan voor de uitdaging om verschillende 'ballen' tegelijkertijd in de lucht te houden. Zij nemen allereerst zichzelf mee en zijn zich ervan bewust dat hun ontwikkeling en theologische bagage niet uit de lucht is komen vallen. Hun ontwikkeling als professioneel theoloog (en dus hun professionele identiteit) heeft alles te maken met de mate waarin de integratie tussen hun persoonlijke identiteit, de standaarden van het beroep en de identiteit van de werksetting tot stand komt. En alsof dat nog niet voldoende is, moeten zij zich ook verhouden tot wat er in dat integratieproces aan flarden cultuur op hen af-

24 R. Erwich, *Beroepstrots! De hbo-theoloog als zelfbewuste beroepsgelovige*. Lectorale rede bij de installatie van het lectoraat *Geloven in Context* aan de Christelijke Hogeschool Ede (CHE) op 13 november 2014.

komt.²⁵ De spanningen die daarbij kunnen optreden zijn vele en de risico's groot: roldiffusiteit, overvraging, onderschatting, beperkte beroepsautonomie etc, terwijl iedereen ervan overtuigd is dat de roeping van deze groep professionals nu juist zit in het verbinden, in hoopvol en hoopgevend handelen. Wij zijn er in de afgelopen jaren meer en meer van doordrongen geraakt dat dit alleen kan als deze theologen opnieuw leren werken vanuit een eigen positie als beroepsgelovigen. Dat vraagt om aandacht voor de kunst van het vertalen en verbinden in opleiding en werk en om reflectieruimte waarin de cultuur adequaat gelezen kan worden.²⁶ Wij volstaan wat dit betreft hier met opnieuw een verwijzing naar Ganzevoorts bijdrage aan dit belangrijke debat over het opleiden van theologen.²⁷ Het accent ligt daarbij op de genoemde pendelbeweging tussen cultuur en geloof. Zo worden professionele theologen ook grensgangers die 'tussen de tijden' door laveren en dragers zijn van het goede nieuws dat God in deze wereld geïnteresseerd is en daarin actief handelt.

In deze bundel presenteren we een aantal essays waarin wordt ingegaan op de betekenis en invloed die de culturele en religieuze veranderingen (als onderdeel van de cultuur) hebben op het werk van professionele theologen. Als zodanig maakt de bundel deel uit van een groter onderzoek naar het functioneren van hbo oplei-

25 Interessant zijn de vele publicaties op het thema 'professionaliteit' en 'professionele identiteit'. O.a. F. Meijers (red.), *Wiens verhaal telt?* Naar een narratieve en dialogische loopbaanbegeleiding. Antwerpen: Garant, 2012; M.C.P. Ruijters (red.), *Je Binnenste Buiten*. Over professionele identiteit in organisaties. Deventer: Vakmedianaet, 2015.

26 Zie ook Turnau, T., *Popologetics*. Popular Culture in Christian Perspective. Phillippsburg: P&R, 2012. En ook het recent veel vaker aangehaalde T. Halik, *Geduld met God*. Twijfel als brug tussen geloven en niet-geloven. Zoetermeer: Boekencentrum, 2014.

27 Vgl. R.R. Ganzevoort, 'Hoe leiden we anno 2014 goede theologen op?' In: *Handelingen*. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap (41/3), 2014:20-30.

de theologen in een veranderende omgeving.²⁸ We zoomen daarbij sterk in op de *effecten* die deze veranderingen hebben op de professionele identiteit en het handelen van deze groep professionals. Het lijkt erop dat er sprake is van handelingsverlegenheid in het werk dat zich afspeelt in een sterk veranderende omgeving. In de essays ondernemen verschillende auteurs (later meer over de samenstelling van deze essays en over de auteurs zelf) een poging deze handelingsverlegenheid nader te analyseren met het oog op de vormgeving van de betreffende beroepen in de toekomst. In die zin valt de bundel dan ook juist te typeren met de titel *Grensgangers: pendelen tussen geloof en cultuur*. De essays vormen een eerste aanzet voor het conceptuele kader waarmee we vervolgonderzoek willen opzetten. Het zijn dus eerste (en veelkleurige) reflecties op een belangwekkend maar complex thema dat ons de komende jaren bezig zal houden. Meer en dieper onderzoek is nodig om essentiële factoren op het spoor te komen die van invloed zijn op het werk van hbo opgeleide theologen, tegelijkertijd zijn deze eerste verkenningen ook belangrijk omdat ze een weerspiegeling zijn van de onderscheiden praktijken waaruit zij afkomstig zijn.

We hebben ervoor gekozen om de essays in clusters te ordenen. De reden hiervoor is gelegen in het feit dat we in de hbo-opleiding theologie (officieel GPW, Godsdienst en Pastoraal Werk) aan de Academie Theologie van de Christelijke Hogeschool Ede (CHE) werken met een vijftal profielen. De profielen geven de context aan waarin de hbo-alumni werken. Binnen de opleiding bieden deze profielen de mogelijkheid om onderwijs en onderzoek te ontwikkelen en af te stemmen met het werkveld waarin de professionals werkzaam zijn. De vijf clusters in deze bundel, afgeleid van de profielen zijn, aangevuld met de auteurs (volgorde in bundel en titels van hun bijdragen):²⁹

28 Vgl. hiervoor R. Erwich, *Beroepstrots!* De hbo-theoloog als zelfbewuste beroepsgelovige. Lectorale rede bij de installatie van het lectoraat *Geloven in Context* aan de Christelijke Hogeschool Ede (CHE) op 13 november 2014.

29 Voor een overzicht van de personalia van de auteurs zie achterin deze bundel.

- **Missionair-diaconaal werker** (missionaire presentie)
 - o Frank Bosman – *Adieu God?* Cultuurtheologische overpeinzingen bij de prominente kerkverlaters uit het gelijknamige EO-programma
 - o Dirk de Bree – *Geloven in context?*
 - o Sjaak van den Berg – *Handel in goed nieuws – de pionierende hbo-theoloog*
 - o Herman Noordegraaf – *De hbo-theoloog in de participatiesamenleving*

- **Docent Godsdienst- en levensbeschouwing**
 - o Hanneke de Pater – *Geloven in onderwijs – het vak godsdienst/levensbeschouwing in het openbaar en christelijk onderwijs*
 - o Gerdien Bertram-Troost – *Geloofspraktijken in de context van het onderwijs: uitdagingen voor docenten godsdienst/levensbeschouwing*
 - o Taco Visser – *Het is nu of nooit... een algemeen vormend vak godsdienst/levensbeschouwing als dé uitdaging van deze eeuw*

- **Pastoraal werk en geestelijke verzorging**
 - o Karin de Jonge – *Geestelijke verzorging: boeiend, dynamisch én onder druk*. Over de zin van trage vragen in een snelle wereld
 - o Erik de Jongh – *Geestelijke verzorging vanuit diversiteitsperspectief*
 - o Nico van der Voet – *Pastoraat: continuïteit en nieuwe uitdagingen*

- **Voorganger** (binnen evangelicale kringen)
 - o Jack Barentsen – *Identiteitsvormend, verbindend en gezaghebbend voorgangerschap*
 - o Maarten Kater – *De hbo-voorganger in de 21^e eeuw leren ‘langweilen’*
 - o Sjoerd van der Velde – *Voorganger in de nieuwe wildernis*
 - o Henk Boerman – *Een halve predikant of een hele hbo-theoloog?*

– **Gemeenteopbouwwerker**

- Nico Belo – *De rol van de hbo-theoloog als kerk-coach*
- Egbert van der Stouw – *Op twee benen staan: de hbo-theoloog als 'interpreterende gids' én 'leerprocesbegeleider'*

We hebben gemeend per cluster drie auteurs te moeten vragen voor een bijdrage aan deze bundel. Daarbij hebben we aanvankelijk gekozen voor steeds één auteur uit het hbo-theologie onderwijs, één auteur uit het academische netwerk (vooral theologische faculteiten) en één auteur die in de praktijk werkzaam is. Tevens hebben we getracht de essays zo te ordenen dat er sprake zou zijn van enige representativiteit. Wie met een denominationele bril op kijkt naar de inhoud zal niet tevreden zijn. De complexe praktijk laat zich inmiddels niet meer vangen in de zuilen van weleer. De analyse van de essays laat dat ook goed zien, waarmee een zekere mate van representativiteit geborgd is. In het cluster van de gemeenteopbouwwerker hadden we graag nog een derde essay willen toevoegen. Bij nader inzien kwamen de essentiële thema's echter goed aan de orde en hebben we besloten geen essay meer toe te voegen in een laat stadium. Bij het missionair-diaconale cluster bleken we één essay meer te hebben dan aanvankelijk bedacht. Gezien de verscheidenheid en complementariteit hebben we besloten ze alle vier op te nemen. Leo van Hoorn, directeur van de Academie Theologie van de CHE, ontbreekt in dit rijtje. We hebben hem gevraagd vooral vanuit een strategisch perspectief te schrijven en zijn essay ook in die zin focus te geven. Na dit inleidende hoofdstuk is daarom zijn essay als eerste bijdrage opgenomen als een strategische opmaat naar de rest. Zijn essay draagt de veelzeggende titel *'Hbo-theoloog: Sta op! Over een professional met diepgang'* en toont de passie van een betrokken en gepassioneerde academiedirecteur die al jarenlang een stuwende kracht is achter de opleiding van hbo-theologen.

Al lezend en analyserend werden we als kenniskring verrast door de variatie die in de verschillende essays naar voren komt. De rijkdom die daarin ligt opgesloten geeft ons goede hoop dat we er 'iets

moois' van gemaakt hebben. Tegelijkertijd signaleren we ook regelmatig onvermogen en verlegenheid om opnieuw te verbinden en het evangelie te belichamen in de verschillende werksoorten.

Om recht te doen aan de verschillende inzichten en aannames die aan de verschillende essays ten grondslag liggen, zullen we na elk cluster een tussenbalans opmaken. We gaan daarbij in op de overeenkomsten en verschillen die ons zijn opgevallen in de essays. Aan het eind van de bundel herpakken we de analyse en schetsen we voorzichtig enkele contouren van het beroep van de toekomst. Het laatste hoofdstuk zal daarom ook fungeren als de opmaat voor verder onderzoek. De beweging die we in dit inleidende hoofdstuk maakten van context naar beroep, zal ook in de volgende essays steeds gemaakt worden.

Bibliografie

- Brink van den, G., en Kooi van der, C., *Christelijke Dogmatiek*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2012. Pp.347 e.v.
- Delaney, C., *An Experiential Introduction to Anthropology*. West-Sussex: Wiley-Blackwell, 2011. 2nd ed.
- Erwich, R., e.a., *Theologie als beroep*. Verhalen van hoop. Utrecht: Kok, 2014.
- Erwich, R., *Beroepstrots! De hbo-theoloog als zelfbewuste beroepsgelovige*. Ede: CHE, 2014.
- Frost, M., *Incarnate*. The Body of Christ in an Age of Disengagement. Downers Grove: IVP, 2014.
- Ganzevoort, R.R., 'Hoe leiden we anno 2014 goede theologen op?' In: *Handelingen*. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap (41/3), 2014:20-30.
- Halík, T., *Geduld met God*. Twijfel als brug tussen geloven en niet-geloven. Zoetermeer: Boekencentrum, 2014.
- Hart de, J., *Maak het nieuw!* Over religieuze ontwikkelingen en de positie van de kerken: een persoonlijke geschiedenis. Den Haag: SCP, 2011.
- Metz, T., *Pret. Leisure en landschap*. Rotterdam: Nederlands Architectuurinstituut, 2002.

- Meijers, F., (red.), *Wiens verhaal telt? Naar een narratieve en dialogische loopbaanbegeleiding*. Antwerpen: Garant, 2012.
- Murphy, N., *Bodies and Souls, or Spirited Bodies?* Cambridge: CUP, 2006.
- Paas, S., *Vreemdelingen en priesters*. Christelijke missie in een post-christelijke omgeving. Zoetermeer: Boekencentrum, 2015.
- Ruijters, M.C.P., (red.), *Je Binnenste Buiten*. Over professionele identiteit in organisaties. Deventer: Vakmedianet, 2015.
- Turnau, T., *Popogetics*. Popular Culture in Christian Perspective. Phillippsburg: P&R, 2012.

Websites

https://www.boekman.nl/sites/default/files/bm94_redactioneel.pdf
[18-01-2016]